Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017) II

Hoare, Atilla Marko; Karović Babić, Merisa; Mastalić Košuta, Zilha; Kožar, Azem; Smiljanić, Aranđel ...

2020-06

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/bb55f9ee-d503-43dc-9289-7af07c26e77f

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

DOI: 10.5644/PI2020.186.17

Historijski apsekti izučavanja rata u Bosni i Hercegovini (1992–1995)

Azem Kožar
Društvo historičara Tuzla
kozar.azem@bih.net.ba

Sažetak: Proces disolucije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) na federalne jedinice – socijalističke republike, odvijao se kroz ratne sukobe u posljednjoj deceniji dvadesetog stoljeća. Glavni generatori toga procesa bili su agresivni nacionalizmi koji su ratom nastojali ostvariti svoje velikodržavne projekte, između ostaloga, razgradnjom i podjelom Republike Bosne i Hercegovine. Ipak, uz pomoć međunarodne zajednice, sve bivše socijalističke republike postale su samostalne i nezavisne države – a među njima i Republika Bosna i Hercegovina. Najteža ratna stradanja ljudi i razaranja materijalnih i kulturnih dobara dogodila su se upravo na njenom području (1992–1995), gdje je, po presudi međunarodnog suda u Hagu, počinjen i zločin genocida.
Spoznaja historijske istine o uzrocima, toku i posljedicama ratnih stradanja i razaranja u Bosni i Hercegovini je dug, zahtjevan i složen proces. Neki segmenti te istine, između ostalog, obznanjeni su u presudama međunarodnog suda u Hagu te pravosudnih organa Bosne i Hercegovine i zemalja okruženja. To, međutim, nije i ne može biti cjelovita historijska istina, koja mora biti sveobuhvatna, višedimenzionalna, dokaziva i provjerljiva u izvorima historijskoga saznanja. Takva istina je civilizacijski dug građana savremenika, historičara i drugih naučnika, institucija obrazovanja, kulture i nauke svih vrsta i razina, odnosno države Bosne i Hercegovine i bosanskohercegovačkog društva u cjelini. U ovom prilogu se uglavnom govori o dva historijska aspekta od značaja za istraživanja minulog rata: o neophodnosti postojanja, adekvatne zaštite, čuvanja i korištenja primarnih historijskih izvora kao *conditio sine qua non* za naučnu elaboraciju ratnih zbivanja, i o neophodnosti postojanja školovanih historičara kao nepristrasnih i naučnoj istini posvećenih istraživača.

Ključne riječi: SFR Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, međunarodna zajednica, agresija, ratna zbivanja, historijski izvori, historičari, arhivska građa, propisi, institucije nauke i kulture

Uvodne napomene

Ratovi su bez sumnje, kao posebna stanja određenoga društva i nastojanja da se silom promijeni postojeći sistem odnosa i vrijednosti, svuda u svijetu prepoznati kao važni događaji, kojima se na poseban način pokušavaju ostvariti neki politički ciljevi, odnosno riješiti odnosi strana u konfliktu. I pored nesporne spoznaje da svaki rat donosi stradanja ljudi i razaranja materijalnih i kulturnih dobara, za aktuelno stanje svijesti čovječanstva, ratovi su neizbježni, bar na razini lokalnih i regionalnih sukoba, što se u aktuelnoj stvarnosti

kontinuirano nedvojbeno potvrđuje. Svijet je više okrenut tome da se generatori rata što više eliminiraju te da se, kada i dođe do rata, oni vode u skladu sa međunarodnim konvencijama i ograničavaju isključivo na ratne ciljeve.[1]

O ratu u Bosni i Hercegovini (1992–1995) postoje oprečna pa i dijametralno suprotna stajališta zaraćenih strana, ali i nekih drugih zemalja. Razlike su posebno izražene na pitanjima koja se tiču karaktera rata, ali su, analogno tome, prisutna i različita stajališta o pitanju njegovog toka i posljedica. Za jedne je to unutarnji bosanskohercegovački sukob (između Srba, Hrvata i Bošnjaka), dok je za druge to međunarodni ratni konflikt, u formi agresije susjedne Srbije i Crne Gore – koje su činile ostatak bivše Jugoslavije,[2] a kasnije i Republike Hrvatske,[3] u krajnjoj namjeri da okupiraju i međusobno podijele teritorij Bosne i Hercegovine. O svemu tome nastala je brojna literatura, najčešće politički motivirana i indoktrinirana.[4] Bez namjere da o tome ovdje donosimo širu elaboraciju, nesporne su činjenice da je rat u Bosni i Hercegovini od 1992–1995. godine bio sukob međunarodnih razmjera izazvan agresijom na u disolutivnom procesu bivše Jugoslavije međunarodno

[1] Kožar, 2007: 272-273.

[2] "Oružani sukob, etnička čišćenja, bombardovanje gradova i zločini protiv civila u Bosni nisu bili predodređeni kao posljedice etnonacionalnih podjela u bosanskom društvu, oni su se razvili kao rezultat transformacije JNA u institut srpskih nacionalista, aneksionističkih ambicija srpske i hrvatske vlade te revnosti nacionalnih ekstremista da povedu kampanju etničkog čišćenja uz podršku i pomoć oružane vojske u regiji". Fine i Donia, 1995: 188.

[3] "Hrvatska je državna politika upravo na bosanskom pitanju iskazala svoju najveću slabost: neprincipijelnost, odnosno dvoličnost. Još 1991. – 25. ožujka u Karađorđevu te 15. travnja u Tikvešu – predsjednici Tuđman i Milošević održali su sastanke o kojima nikad nije izdano detaljnije službeno priopćenje, (...) ali se i u hrvatskoj i međunarodnoj javnosti tijekom devedesetih često tvrdilo da je glavna tema bila teritorijalna podjela Bosne i Hercegovine. (...) Rat protiv Bošnjaka i teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine nanio je Hrvatskoj još jednu nemjerljivu štetu – Hrvati i Hrvatska izgubili su u njemu aureolu žrtve koju su dotad imali." Goldstein, 2003: 409, 414.

[4] Ovdje nije namjera da se nabraja literatura koja se bavi ratnim zbivanjima 1992–1995. nastala u Bosni i Hercegovini, zemljama okruženja i šire, niti je cilj da je selekcioniramo po kriterijima naučnosti. To je tema za sebe. Umjesto toga naznačit ćemo da je još u toku rata, septembra 1992. godine, Uredbom Predsjedništva RBiH, osnovana Javna ustanova Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, koji je od 1994. postao pridružena, a od 2008. i stalna članica Univerziteta u Sarajevu. Zadatak Instituta je da "naučno i stručno istražuje i obrađuje zločine protiv mira, ratne zločine, zločine protiv čovječnosti i druge teške povrede pravila međunarodnog prava na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine i prema Republici Bosni i Hercegovini, i to sa: historijskog, kriminološkog, pravnog, ekonomskog, demografskog, sociološkog, politološkog, kulturološkog, medicinskog, ekološkog i drugih aspekata od značaja za cjelovito naučno i stručno sagledavanje ovih zločina". Za realizaciju ovih zadataka u Institutu su ustrojene četiri organizacione jedinice: "za naučnoistraživački rad, za pribavljanje činjeničnih i empirijskih podataka o zločinima, za dokumentaciju i analizu (arhiv, analitička obrada podataka, biblioteka, izdavačka djelatnost), za opće, pravne i finansijske poslove". Institut je intenzivno djelovao na realizaciji zakonom utvrđenih nadležnosti, između ostaloga i sa historiografskog stajališta (prikupljao dokumentaciju, vršio njihovu naučnu elaboraciju i izdavao publikacije), što je za predmet ovoga rada od posebnog značaja. *Nastanak, razvoj i funkcionisanje Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu 1992–2013*, 2014.

priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu, kako je to stajalište Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda i skoro svih zemalja Evrope i svijeta.[5] Ove konstatacije potvrđuju i brojna historiografska istraživanja inostranih historičara, među kojima kao ilustrativna navodimo istraživanja Roberta Donie i Johna Finea,[6] koji ističu da je rat u Bosni i Hercegovini vođen prema tajnim pregovorima predsjednika Tuđmana (Hrvatska) i predsjednika Miloševića (Srbija) iz marta 1991. godine, te da su i srpski i hrvatski vojni ciljevi bili usmjereni na to da "zauzmu što veći dio Bosne i Hercegovine".[7]

U četverogodišnjem ratnom razdoblju dogodila su se teška ratna stradanja ljudi i razaranja materijalnih i kulturnih dobara, koja su u presudama međunarodnog suda u Hagu okvalificirana kao teški zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava, među kojima i kao najteži ratni zločin – zločin genocida.[8] Ukupne posljedice rata po bosanskohercegovačko društvo bile su ogromne. Od razornih djejstava stradalo je oko 100.000 žitelja, pretežno civila, desetine hiljada su postali trajni invalidi, raseljeno je oko dva miliona ljudi (oko 50% stanovništva), uništena su brojna privredna dobra (privredni resursi, tvornice, objekti i dr.), komunikacije, stambeni, školski i vjerski objekti, brojna i raritetna kulturna dobra i dr.[9] Rat je okončan posredstvom međunarodne zajed-

[5] U toku disolucije bivše Jugoslavije u Bosni i Hercegovini je po preporukama međunarodne zajednice 29. 2. i 1. 3. 1992. godine proveden referendum građana o samostalnosti i nezavisnosti na kojem se oko 64% njih izjasnilo za Republiku Bosnu i Hercegovinu kao samostalnu i nezavisnu državu ravnopravnih naroda i građana. Zemlje Evropske unije kao i druge zemlje širom svijeta priznale su rezultate referenduma, tj. nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine, već početkom aprila, a njen prijem u Ujedinjene narode uslijedio je 22. maja 1992. godine. S ovim postupcima i promjenama nisu se složile političke stranke bosanskih Srba, a ni organi tada nastajuće Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora), pod čijom se komandom nalazila i tadašnja Jugoslovenska narodna armija. Posegnuli su za ratom kao sredstvom za ostvarenje svog cilja – da Bosnu i Hercegovinu okupiraju i priključe ostatku SFR Jugoslavije. To je izazvalo ratni sukob međunarodnih razmjera između snaga koje su napadale na Republiku Bosnu i Hercegovinu i snaga koje su stale u njenu odbranu. Vijeće sigurnosti UN-a je okarakteriziralo rat u Bosni i Hercegovini kao agresiju.

[6] Donia i Fine, 2011: 182, 203.

[7] Međunarodna zajednica, posebno Vijeće sigurnosti i Generalna skupština Ujedinjenih naroda, u toku trajanja rata nisu priznale na prostoru Srbije i Crne Gore formiranu Saveznu Republiku Jugoslaviju (SRJ), najčešće kolokvijalno nazivanu "krnja Jugoslavija", što pored ostalog potvrđuju dvije činjenice: da se u sve 73 rezolucije Vijeća sigurnosti (Savjeta bezbjednosti) izdate u toku rata, uvijek iza naziva SRJ dodaju Srbija i Crna Gora te da je Generalna skupština UN dozvoljavala da sjednicama prisustvuju predstavnici SRJ, ali im nije dato pravo glasa. Jedan od mogućih razloga je shvatanje da SRJ nije nastala obostranom voljom, već pod presijom Srbije, što je karakterizirano okupacijom Crne Gore. Avdić, 1994: 3-4.

[8] Presuda, 2008; Cigar, 1998; Čekić, 2012.

[9] U nekim parcijalnim istraživanjima o dijelu materijalnih šteta počinjenih u Sarajevu za vrijeme 1.417 dana opsade navodi se iznos od oko 14 milijardi eura (Hasić, 2006: 221-226). Što se tiče stradanja kulturnih dobara, "Prema procjenama iznijetim na saslušanju svjedoka eksperta, dr. Kaisera, ukupno 1.123 džamije, 504 katoličke crkve i pet sinagoga je uništeno ili oštećeno, najvećim dijelom, u odsustvu vojnih aktivnosti ili nakon prijekida tih aktivnosti" (Presuda, 2008: 168).

nice, mirovnim sporazumom u Dejtonu, novembra 1995. godine.[10] Međutim, time nisu nestali unutarnji ratom produbljeni antagonizmi u bosanskohercegovačkom društvu (na nacionalnoj, vjerskoj, ideološkoj, političkoj, kulturnoj i drugim osnovama) niti pritisci i utjecaji susjednih država na prilike i odnose u Bosni i Hercegovini. Tome doprinosi komplicirano mirovnim sporazumom ustrojeno ustavno uređenje zemlje. Sve to je imalo, i ima, direktnog odraza na intenzitet sanacije ratnih posljedica, na nivo koherentnosti političkih, društvenih i privrednih tokova te na dinamiku ukupnog razvoja zemlje. Međunarodna zajednica je institucionalno prisutna u zemlji sa zadatkom da osigura provedbu Ustava i drugih odredaba mirovnog sporazuma. Ipak, ti procesi se sporo odvijaju. Snage destrukcije Bosne i Hercegovine prisutne su u svim sferama života pa i u obrazovanju, nauci i kulturi. U kontekstu svega toga treba razumijevati različite pristupe, protivrječnosti i antagonizme u centrima političke moći, pa i u institucijama sistema, u pitanjima odnosa prema događajima iz bliže i dalje prošlosti na području Bosne i Hercegovine. I brojna historiografska istraživanja motivirana su nacionalističkim, ideološkim, politikanskim i drugim motivima i pristupima. Ipak, postoje neke institucije i asocijacije u sferi historiografije koje pružaju konkrentan otpor tako retrogradnim stajalištima i ponašanjima, što potvrđuju i njihovi objavljeni rezultati.[11]

Zbog svega toga, tj. zbog složenosti naučnog saznanja uzroka, toka i posljedica ratnih zbivanja (1992–1995), u ovom prilogu ukazujemo na dva, po našem shvatanju izuzetno važna aspekta za izučavanje toga razdoblja, a to su: pitanje osiguranja postojanja, adekvatne zaštite, čuvanja i korištenja primarnih historijskih izvora ratne provenijencije svih strana u sukobu te pitanje neophodnosti postojanja školovanih historičara kao nepristrasnih istraživača. Ni jedan ni drugi aspekt nije nepoznat bosanskohercegovačkoj historiografiji kao izuzetno važan, čije je nepoštivanje i/ili nerazumijevanje ostavilo negativne tragove na naučni pristup i rezultate istraživanja događaja iz Drugog svjetskog rata, razumljivo iz više razloga, među kojima su i pitanja ideološke orijentacije i uticaja. Upravo na ta iskustva, i ona pozitivna koja se tiču brige države za zaštitom ratnih izvora i ona negativna koja se tiču njene dobrano ideološke usmjerenosti preko režimskih historičara, nastojimo ukazati u ovom radu, kako bi se što prije, dok još uvijek nisu uništeni svi službeni i drugi izvori o ratnim zbivanjima, institucije sistema, struke i nauke orijentirale

[10] *Dejtonski sporazum*, nedatirano.

[11] Ovdje se prije svega misli na rezultate Instituta za istoriju Sarajevo, Akademije nauka i umjetnosti BiH, Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Instituta za nestale osobe Bosne i Hercegovine, više asocijacija/društava historičara, više institucija kulture i nauke na entitetskim i kantonalnim razinama i dr.

ka njihovoj optimalnoj zaštiti, a historičari i drugi naučni profili izvukli pouku o manipulacijama kojima su, mnogi od njih, u minulim sistemima bili izloženi. Uostalom, historija i jeste nauka u mjeri u kojoj teži naučnoj istini, a za dosezanje tog cilja neophodno je postojanje relevantnih historijskih izvora i školovanih i istini odanih historičara.[12]

Historiografsko iskustvo na izučavanju ratova

Bosna i Hercegovina je, kao i širi južnoslavenski prostor, prije svih Hrvatska, te Srbija i Crna Gora, imala negativno historijsko iskustvo u jedinstvenoj naučnoj interpretaciji događaja i procesa koji su nastajali i razvijali se tokom 19. i 20. stoljeća, pa i o ratovima koji su zahvatili ove prostore. Osnovni uzrok je u dominaciji politike, tačnije politika koje su se mijenjale, nad naukom, mada ni sama historijska nauka nije bila izgrađena u mjeri da je nastojala i mogla da skine jaram politike i ideologije.[13] Iz tih razloga, uglavnom, nije napisana historija jugoslavenskih naroda i narodnosti u 19. i 20. stoljeću,[14] pa ni historija naroda Bosne i Hercegovine.[15] Ono što je za predmet ovog rada posebno bitno jeste da su se ti nesporazumi, posebno srpsko-hrvatski sporovi, prelamali preko interesa države Bosne i Hercegovine, posebno od 1918. godine nadalje.

---

[12] Kožar, 2004.

[13] Nakon Drugog svjetskog rata politika i ideologija diktirali su ciljeve i zadatke historije. Elita profesionalnih revolucionara usmjeravala je i kontrolirala sve segmente naučne politike (*Ibid.*: 17-22).

[14] Prva knjiga *Istorije naroda Jugoslavije*, koja obuhvata period do kraja srednjeg vijeka, objavljena je 1952. godine, a druga, koja se odnosi na period do kraja 18. stoljeća, 1959. godine. Problemi su nastali kod obrade 19. i 20. stoljeća, što je trebalo da bude obrađeno u četiri (po nekima u dva, odnosno tri) toma. Govoreći o poteškoćama na nastavku ovog projekta akademik Branislav Đurđev je, između ostalog, rekao: "Posao je došao do imenovanja redakcije, pa se na tom stalo. (...) Sjetio sam se jedne misli, zapravo zahtjeva koji je tada izrečen. Predsjedavajući je rekao otprilike ovako: To djelo treba da zadovolji javnost svih naroda i narodnosti u našoj zemlji. Taj iskaz me je neprijatno zbunio. Pitao sam se da li da u tom naučnom poduhvatu treba to da bude misao vodilja ili treba u tom poslu da nas rukovodi namjera da damo istorijsko djelo koje će objektivno prići istorijskoj materiji. To pitanje me danas još više zaokuplja" (Đurđev, 1983: 124-125).

[15] Projekat pisanja *Istorije naroda Bosne i Hercegovine* (po nekim *Istorije Bosne i Hercegovine*) pokrenut je 1968. godine. Na ovom timskom projektu angažirani su, u skladu s užim kompetencijama, u to vrijeme najpoznatiji bosanskohercegovački historičari. Međutim, i na ovom projektu, kao i na projektu *Istorija naroda Jugoslavije*, pojavila su se neslaganja i polemike. U osnovi su bila neslaganja među političarima, što se reflektiralo i na odnose među historičarima. O razlozima zastoja u radu akademik Enver Redžić je 1982. godine, između ostalog, rekao: "Imam utisak da poslije 13 godina od početka ove inicijative da se napiše Istorija naroda Bosne i Hercegovine, osnovni problem nije bio u stvarnim naučnim mogućnostima predviđenog autorskog kolektiva – to su mahom poznati – ugledni istoričari – već, prije svega, po mom osjećanju stvari, pretežno u nedostatku uvjerenja da će, kao naučna cjelina, ta istorija zadovoljiti zahtjeve svakog člana autorskog tima, kao i u nedostatku spremnosti da se svoj dio posla završi" (Redžić, 1983: 156). Ipak, jedan broj radova je urađen i potom objavljen u posebnom izdanju Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (Redžić 1987a; 1987b).

Historiografija socijalističke etape razvoja, od 1945. do 1990. godine, kako bosanskohercegovačka tako i uglavnom jugoslavenska, bavila se, između ostaloga, i interpretacijom nacionalističkih velikodržavnih projekata i ideologija, posebno ustaškog i četničkog pokreta iz vremena Drugog svjetskog rata, dok se uticajem vladajuće komunističke ideologije počela baviti tek postsocijalistička historiografija (1990–2019). To je potvrda stavu da su vladajući sistemi, u ovom slučaju komunistički, odlučujuće uticali na historiografske stavove, tokove i domete. Eklatantan primjer za to je bosanskohercegovačka historiografija o Narodnooslobodilačkom ratu od 1941. do 1945. godine.

Naime, o stanju bosanskohercegovačke historiografije temeljito je raspravljano na "Savjetovanju o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945–1982)", održanom u Sarajevu 1982. godine. Referat o stanju istoriografije 1941–1945. podnio je historičar Rasim Hurem, u kojem je, između ostaloga, iznijeto:

> "Naučni nivo istoriografije o narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji u Bosni i Hercegovini nije u skladu sa kvantitativnim obimom te historiografije (...). Treba naglasiti da nastanak i razvitak ustaškog i četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1941–1945. godine nije izučavan. Danas ne znamo kako je u Bosni i Hercegovini teklo stvaranje organizacija (političkih, vojnih i drugih) ova dva pokreta, niti znamo do kog stepena su se ti pokreti uspjeli organizovati. Razumije se, krivulja razvitka ovih pokreta u Bosni i Hercegovini, generalno uzeta, u osnovi je poznata, ali to poznavanje nije i naučno utemeljeno. Bez toga je teško izučavati istoriju narodnooslobodilačkog rata i revolucije u širem smislu riječi (...). Za okupatore, ustaše i četnike vezani su terori i zločini nad narodom, koji su u Bosni i Hercegovini bili masovni. To pitanje je doticano u velikom broju radova, ali samo uzgredno i općenito (...). Izbjeglištvo Muslimana Bosne i Hercegovine iz sela u gradove, uzrokovano terorom i zločinom četnika, nije predmet ovih radova."[16]

Tražeći uzroke takvom stanju historiografije na naznačenom savjetovanju historičar Branislav Đurđev je istakao da su "ojačala nacionalistička stremljenja u istoriografiji", konstatujući:

> "Ukoliko se u nas ispuni socijalizam nacionalizmom, dovodi se u pitanje jugoslovenska socijalistička zajednica." Govoreći o zadacima historiografije, Đurđev je istakao: "Kad je riječ o odnosima među narodima, istorijska nauka mora, prije svega, biti kritična i objektivna. I najgore pukotine među narodima objektivnim

[16] Hurem, 1983: 102, 107-108. Autor u ovom radu govori o stavu katoličke crkve, o pokrštavanju Srba, o deportovanju Slovenaca, Srba, Jevreja i Roma, o zatvorima i logorima. Ovdje se apostrofira samo ono što je predmet ovog priloga.

naučnim objašnjenjem slivaju se u uzajamno razumijevanje. Kad ocjenjuju istorijsku ulogu svoga naroda, kritična istorijska nauka ne može dati povoda nijednom narodu da se neopravdano gordi nad drugim narodima."[17]

Ovaj skup historičara dao je značajan podstrek radikalnoj promjeni stanja na planu oslobađanja bosanskohercegovačke historiografije od uticaja politike.[18] Međutim, do naučne obrade velikodržavnih nacionalističkih ideologija prema Bosni i Hercegovini i njenim narodima do početka disolucije bivše SFRJ nije došlo. U praksi je nadvladalo stajalište političara da bi "čačkanje" po tim pitanjima moglo doprinijeti "podizanju nacionalnih tenzija". Komunistički zločini prema ratnim neistomišljenicima i/ili protivnicima, koji su pri kraju rata postali masovni, nisu ni kasnije, sve do erozije socijalizma, historiografski istraživani. Čak su smisleno i sistematski uništavani historijski izvori o njima, kao i o drugim pogreškama koje su, s obzirom na ukupne ratne okolnosti, bile neminovne, počinjenim od strane snaga narodnooslobodilačkog pokreta. Ovakva stajališta su ostavila traga i na dokumentacionu osnovu ratnih zbivanja, što nedvosmisleno govori o dominaciji politike nad naukom.[19]

Dakle, historiografsko istraživanje NOR-a bilo je determinirano ne samo postulatima historijske istine već i pogledima i interesima vladajuće komunističke ideologije. Ideološki pristup bio je u primjeni u izučavanju ratova koji su se dogodili prije (Balkanski ratovi, Prvi svjetski rat i dr.), a dosljedno se, a u nekim segmentima i znatno radikalnije, primjenjuje i u postdejtonskoj historiografiji Bosne i Hercegovine i njenih susjeda u odnosu na ratna zbivanja 1992–1995. godine, s tim što je umjesto jedne komunističke u funkciji više

[17] Đurđev, 1983: 125.

[18] Te promjene dobile su svoj izraz u "Izvedbenom projektu društvenog cilja XIII – istraživanje iz oblasti istorije", u kojem je, između ostalog, ukazano na jednostran pristup izučavanju historije Bosne i Hercegovine 1941–1945, tj. na istraživanja dominantno političkih i vojnih zbivanja, te da "jedan dio onoga što znamo o zbivanjima u toku rata 1941–1945. nije rezultat naučne verifikacije tih zbivanja" (DC XIII 2, 1986: 315). Ovdje treba konstatirati činjenicu da je na ovom projektu dugo vremena radila grupa istaknutih bosanskohercegovačkih historičara, da je obuhvatao sedam tematskih oblasti (od srednjeg vijeka do savremenog doba) te da je dobio svoju konačnu verifikaciju u ANUBiH, kao i od strane Zajednice nauke BiH koja je finansirala ovaj projekat (od koje je dobio oznaku "Društveni cilj 13/2" – DC 13/2). Glavni koordinator projekta bio je Institut za istoriju BiH Sarajevo, a na njemu je bilo angažirano oko 70 saradnika – tada renomiranih naučnika, te da su do 1991. završena 32 projekta (monografije i studije), koji su dijelom objavljeni (uglavnom u *Prilozima* Instituta za istoriju).

[19] Međutim, apstrahujući sve manjkavosti u bosanskohercegovačkom društvu i nauci minule socijalističke epohe, treba istaći da je stepen saznanja naučne istine o ratnim zbivanjima 1941–1945. i njihovim protagonistima u tijesnoj vezi sa stepenom sačuvanosti i dostupnosti historijskih izvora, prije svih originalnih arhivskih dokumenata koji su nedostatni: mnogi su stradali, veliki broj ih se nalazi izvan Bosne i Hercegovine, jedan broj ih se nalazi u specijalnim arhivima i nedostupan je javnosti itd., što je sve, objektivno, sužavalo mogućnost naučne interpretacije ovog historijskog razdoblja (Kožar, 2000).

nacionalističkih, međusobno suprotstavljenih ideologija. Time se značajno sužavaju, pa i onemogućavaju mogućnosti za trezven – naučan historijski pristup u istraživanjima ovog ratnog razdoblja.

Historijski izvori u Bosni i Hercegovini o ratnim zbivanjima 1992–1995.

Najznačajniji uvjet za pravilnu interpretaciju svakog historijskog događaja predstavlja kvantitet i kvalitet sačuvanih historijskih izvora svih vrsta i svih strana u događaju, prije svega onih koji su primarni za određeno naučno istraživanje.[20] Osim postojanja optimuma relevantnih historijskih izvora, od bitnog značaja je i pravilno korištenje (razumijevanje) primarnih historijskih izvora, kao posrednika između prošlosti i sadašnjosti, tj. između događaja i istraživača, pomoću kojih prošlost postaje provjerljiva. To je prvi i najvažniji aspekt svakog historijskog traganja, od kojeg zavisi doseg naučne istine uopće, pa i o ratnim zbivanjima u Bosni i Hercegovini 1992–1995.

Upravo zbog toga, dijametralno suprotna ovoj spoznaji su nastojanja protagonista ratnih događaja da ostave što manje tragova (izvora) o svojim postupcima, kako bi izbjegli sopstvenu odgovornost, i/ili stvorili mogućnost za drugačijom (nestvarnom, svojom) interpretacijom. S aspekta strana u konfliktu: u pravilu žrtve (stradalnici) uvijek nastoje da se spozna što cjelovitija istina o događaju, dok počinioci stradanja (naredbodavci, egzekutori, saučesnici i sl.) u pravilu uvijek nastoje da se utru svi tragovi o tome.[21]

Imajući sve ovo u vidu – s jedne strane potrebe nauke za postojanjem (zaštitom, čuvanjem, korištenjem) relevantnih historijskih izvora o minulim ratnim zbivanjima na kojima se trebaju zasnivati historiografska istraživanja, te s druge strane namjere vinovnika rata i ratnih stradanja da te izvore (tragove svojih postupaka-zlodjela) unište kako bi izbjegli sopstvenu krivičnu i svaku drugu odgovornost pred historijom – postavlja se pitanje: kakvo je stvarno stanje primarnih historijskih izvora o ratnim zbivanjima u Bosni i

[20] Historijska nauka primarnim izvorima saznanja između ostalog smatra pisane izvore koji direktno govore o predmetu istraživanja. Oni se, prema saznajnoj vrijednosti, dijele na ostatke (tj. izvori koji su ostali kao rezultat postojanja događaja o kojem govore: arhivska, muzejska i druga službena dokumentacija) i tradiciju (izvori koji su nastali da bi bili historijski izvor: svjedočenja učesnika i očevidaca, videozapisi, fonozapisi i fotografije pojedinaca, novinski izvještaji, memoari, dnevnici, autobiografije i sl.). (Đurđev, 1982). Engleski historičar Harry Hearder smatra da "zbirke privatne dokumentacije" koje sadrže prepiske manje poznatih ličnosti treba tretirati "primarnim izvorima isto kao i zvanične izvještaje", tj. arhivsku građu, dajući poseban značaj fotografiji kao historijskom izvoru, a ukazujući na oprez pri korištenju štampe te memoara i autobiografija (Hearder, 2003: 8-10).

[21] Kožar, 2016a: 27.

Hercegovini 1992–1995. i zemljama učesnicama rata danas – dvije i po decenije nakon rata?

Do početka ratne disolucije SFR Jugoslavije na nivou zemlje i svake njene federalne jedinice – pa i Bosne i Hercegovine, postojao je, u skladu sa međunarodnim pravnim i društvenim aktima, sistem zaštite kulturnih dobara, kako u mirnodopskim tako i u ratnim i drugim vanrednim okolnostima, među kojima se kao primarni historijski izvori nalaze arhivska, bibliotečka, muzejska i druga dokumentarna građa. Naime, nakon Drugog svjetskog rata donijeti su propisi o osnivanju i djelovanju više ustanova kulture i nauke u federalnoj Bosni i Hercegovini, čija je organizacija i rad od sredine sedamdesetih godina u cijelosti prešla u nadležnost organa SR Bosne i Hercegovine.[22] Osim toga, bivša SFRJ, pa time i njene federalne jedinice, prihvatila je Hašku konvenciju iz 1954. godine i druge međunarodne konvencije o zaštiti kulturnih dobara, čija su stajališta ugrađena i u odgovarajuće jugoslavenske i bosanskohercegovačke propise. Sve to potvrđuje činjenicu da je postojao određen sistem kulturne i naučne politike na nivou Bosne i Hercegovine, koji je predviđao i mehanizme zaštite kulturnih dobara i u vanrednim (ratnim i drugim) okolnostima.[23]

Međutim, u vrijeme ratnih zbivanja na području Bosne i Hercegovine, taj sistem su drastično narušile oružane vojne i paravojne formacije sa prostora Srbije i Crne Gore (tj. Savezne Republike Jugoslavije), a zatim i Republike Hrvatske. Kulturna dobra, iako propisno obilježena u skladu sa Haškom konvencijom, uništavana su granatiranjem, miniranjem, spaljivanjem, pljačkom itd. Između ostalog stradala je sarajevska Vijećnica u kojoj je bila smještena Narodna i univerzitetska biblioteka, Orijentalni institut (od zapaljive granate) te brojna druga nepokretna kulturna dobra, kao i ogromne količine arhivske, bibliotečke, muzejske i druge građe. Razmjere tih stradanja nisu cjelovito utvrđene. Jedino je od pokretnih kulturnih dobara istraženo stradanje arhivske građe, koje iznosi oko 81.000 metara dužinskih (u arhivima i

[22] Tu se prije svega radi o osnivanju Arhiva Bosne i Hercegovine (1947), Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Orijentalnog instituta (1949), Instituta za istoriju radničkog pokreta Bosne i Hercegovine (1959), odnosno Instituta za istoriju Sarajevo (1973), Instituta za istoriju u Banjaluci (1979) te mreže dobro organiziranih institucija kulture: Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog naslijeđa, Narodne i univerzitetske biblioteke, Zemaljskog muzeja (koji radi u kontinuitetu od 1888), Muzeja revolucije (kasnije Historijski muzej) i dr.

[23] Temeljni međunarodni pravni akt zaštite kulturnih dobara je *Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba* (poznata kao *Haška konvencija*), donijeta u Hagu 1954. godine (Haška konvencija 1956). Ova konvencija je nakon procesa koji su doveli do erozije socijalizma u Evropi, s obzirom i na činjenicu da nije adekvatno primjenjivana u vrijeme ratnih okolnosti, dva puta mijenjana i dopunjavana: 2001. i 2004. godine. (Više o zaštiti kulturnih dobara vidi: Kožar, 1997a; Brguljan, 1985).

registraturama).[24] Stradanju kulturnih dobara doprinijela je neadekvatna briga nadležnih ratnih organa koji su djelovali na području Bosne i Hercegovine, kao i organa međunarodne zajednice.[25] Jedan broj bosanskohercegovačkih institucija kulture se u toku rata ugasio, druge su funkcionirale kao regionalne, a samo mali broj ih je opstao (među njima Arhiv Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej, Narodna i univerzitetska biblioteka i dr.), ali sa znatno reduciranom funkcijom. Sve je to bitno uticalo na fizičko stanje kulturnih dobara, kako postojećih, tako i njihove cjelokupne ratne produkcije, one koja je nastajala u radu oficijelnih organa vlasti svih vrsta i nivoa, pravnih subjekata, udruženja, nevladinih organizacija itd.

Ni nakon okončanja rata, u minule dvije i po decenije, stanje brige države i društva o osiguranju mehanizama zaštite, čuvanja i korištenja historijskih izvora ratne provenijencije nije se bitnije promijenilo. Razloga za takvo stanje, u kojem dominira anarhija koja pogoduje planovima destabilizacije i razgradnje države i društva, ima napretek. Ipak, u načelu dva su osnovna uzroka: neadekvatna briga države – tj. odgovarajućih institucija – i neadekvatna organiziranost i profesionalnost struke i nauke da se stanje urgentno mijenja.

Naime, predratni sistem zaštite historijskih izvora pokazao se nedostatnim, zbog čega ga je po okončanju rata trebalo mijenjati, odnosno izgraditi funkcionalan sistem kojim bi se osigurala i adekvatna briga o cjelokupnom kulturno-historijskom naslijeđu, pa i o ratnoj produkciji historijskih izvora. Suština uspostave tog funkcionalnog sistema je u donošenju adekvatne pravne legislative od strane svih nivoa državne vlasti, koju bi potom profesionalno i dosljedno provodile nadležne institucije nauke i kulture. Te obaveze je Bosna i Hercegovina prihvatila, između ostaloga, i prijemom u Ujedinjene narode, nakon čega ih je bila dužna ugraditi u svoj, sa međunarodnim propisima kompatibilan, sistem. Neki pokušaji na tom planu su učinjeni, kako od strane pojedinih nivoa vlasti tako i od strane institucija i asocijacija iz oblasti struke i nauke (obrazovne i naučne ustanove, institucije nauke i kulture, udruženja historičara i arhivista i dr.), ali je to bilo više ostrvski i entuzijatski,

[24] Do rata je u svim bosanskohercegovačkim arhivima bilo pohranjeno 22.620 dužinskih metara arhivske građe, dok su značajne količine "sazrele" arhivske građe uslijed nedostatka arhivskog prostora i opreme ostale u registraturama, što je doprinijelo njihovom enormnom stradanju u vrijeme rata (Kožar, 1999).

[25] Ni međunarodna zajednica (svjesno ili nesvjesno) nije prepoznala potpuni značaj ovog pitanja. Tek je od 1993. godine počela pokazivati interes za primjenu međunarodnih konvencija o kulturnim dobrima, a ovo pitanje je veoma nedostatno uređeno Dejtonskim sporazumom (Aneksom 8). (Dejtonski sporazum: 125-129).

uglavnom na nižim razinama, što se pokazalo apsolutno nedovoljnim da se sistem uobliči i profunkcionira.[26]

Politički centri moći, koji su u postratnoj Bosni i Hercegovini odlučujuće uticali na sva zbivanja, dugo vremena nisu ni prepoznali značaj institucionalne zaštite, čuvanja i korištenja ratne produkcije historijskih izvora svih vrsta, pa ni onih najznačajnijih kakva je arhivska građa. Vapaji pojedinih strukovnih organizacija nisu mogli promijeniti takav odnos.[27] Ipak, promjene su pokrenute na zahtjev Evropske unije, koja je krajem 2002. godine u izvještaju eksperata[28] ukazala na neophodnost izrade odgovarajuće kulturne i naučne politike Bosne i Hercegovine. To je bez sumnje imalo uticaja na to da Bosna i Hercegovina utvrdi *Strategiju kulturne politike* 2008. godine,[29] u kojoj je određena pažnja posvećena kulturnom naslijeđu, njegovom stradanju u ratu, potrebi evidencije ratnih stradanja, potrebi donošenja odgovarajućih propisa na nivou Bosne i Hercegovine o njegovoj zaštiti, evidenciji, čuvanju i korištenju. Nakon toga je 2010. godine donijeta *Strategija razvoja nauke Bosne i Hercegovine 2010–2015.*[30] u kojoj pitanje zaštite izvora ratne provenijencije nije prepoznato kao fundamentalno važno za razvoj kulture, nauke i društva uopće. Međutim, zbog općeg zastoja u implementaciji Dejtonskog mirovnog sporazuma i nedostatka političkog konsenzusa među vladajućim političkim elitama o razvoju zemlje, nisu realizirana ni ovim strategijama projektovana programska opredjeljenja.

Ipak, kako su svi akteri ratnih zbivanja, globalno uzevši snage odbrane i snage agresije, u Bosni i Hercegovini i zemljama okruženja, uglavnom i participirali u postratnim strukturama vlasti svih nivoa, nastojali su i da uobliče i obznane svoju istinu o ratnim zbivanjima. Neke od tih sadržaja realizirali su indoktrinacijom postojećih institucija, a osnivali su i nove, naročito na entitetskim nivoima. Održani su brojni stručni i naučni skupovi, objavljene

[26] Historičar Husnija Kamberović, Institut za istoriju Sarajevo, u istraživanju ratnih zbivanja 1992–1995. suočio se s problemom nedostatka primarnih historijskih izvora i konstatirao činjenicu "da je profesionalnim historičarima, koji svoje iskaze moraju temeljiti na pouzdanim istorijskim izvorima, posao na proučavanju događaja vezanih za posljednji rat veoma otežan. Iskazi savremenika i sudionika događaja nisu dovoljni za akademsku raspravu o ovom pitanju." (Kamberović, 2011: 267).

[27] Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine je na svom Prvom poslijeratnom arhivskom savjetovanju, održanom 1996. godine na Zlači kod Banovića, zauzelo stajalište o posebnom vrednovanju ratne produkcije arhivske građe i njenom obaveznom i hitnom preuzimanju u arhive. (Kožar, 1997b: 179).

[28] *Kulturna politika u Bosni i Hercegovini*, 2002. Između ostalog u izvještaju na str. 7 stoji: "Razvoj naslijeđa: Da li su pravni propisi za zaštitu spomenika i kulturnog naslijeđa odgovarajući i kakva je njihova primjena? Da li se poštuju međunarodne konvencije? Da li postoje sistemi stimulacije javnog i privatnog finansiranja naslijeđa?" itd.

[29] *Strategija* je objavljena u *Sl. glasniku BiH*, broj 93, od 18. 11. 2008. Više o tome vidi: Kožar, 2009.

[30] Hukić, 2009.

brojne publikacije o ratnim zbivanjima, zbornici radova, časopisi, feljtoni u novinama, televizijske i radioemisije itd. Sve je to uglavnom rađeno na osnovu njima dostupnih izvora, dominantno iz "svojih" struktura, dakle jednostrano, tako da je i rezultat takvog pristupa ostao jednostran, najblaže rečeno nedostatan, odnosno nenaučan. To je, svakako, tema za sebe. Međutim, za temu ovoga rada bitna je činjenica da na nivou države Bosne i Hercegovine nije bilo sistemskog pristupa na legislativnom planu, odnosno nije donesen nijedan pravni propis kojim bi se na cijelom prostoru države ostvarila puna zaštita izvora ratne provenijencije.[31] U nekim djelatnostima nauke i kulture na nižim razinama je bilo pokušaja, i određenih rezultata, kakav je primjer arhivske djelatnosti. Naime, nakon okončanja rata je, shodno novom administrativnom ustrojstvu zemlje, donijeto 12 arhivskih zakona (na nivou države, dva entiteta, Brčko distrikta, te u osam od deset kantona). Posebno vrednovanje ratne produkcije arhivske građe, na čemu su posebno insistirala arhivistička udruženja, izvršeno je svega u četiri arhivska zakona (propisa): u Federaciji BiH te u tri kantona (Unsko-sanskom, Tuzlanskom i Sarajevskom).[32] U arhivskim zakonima na nivou države Bosne i Hercegovine i entiteta Republika Srpska pitanje vrednovanja ratne produkcije arhivske građe nije ni doticano. Razlog ovakvom stanju je apsolutno jasan. Radi se o preovladavanju interesa vladajućih političkih struktura da nestanu pisani i drugi dokazi o ratnim zbivanjima, što u krajnjem vodi zataškavanju i/ili iskrivljavanju historijske istine.

Posebnu ulogu u ratu imale su vojske i druge oružane formacije zaraćenih strana. To znači da je njihova dokumentacija od velikog značaja za istraživanja ratnih zbivanja. Ona bi se trebala čuvati u vojnom arhivu kao vrsti specijalnog arhiva. Nakon formiranja Oružanih snaga BiH, objedinjavanjem tri ratne vojne komponente: Armije BiH, HVO i Vojske RS, to bi trebao biti jedinstven vojni arhiv. O stanju te dokumentacije, nivou arhivističke sređenosti i dostupnosti za korištenje nema pouzdanih podataka. Kao specijalni arhivi bi trebali postojati i arhivi vjerskih zajednica (islamske, katoličke, pravoslavne,

[31] Komisija za nacionalne spomenike, formirana u skladu s Aneksom 8 Dejtonskog sporazuma, koja je u međuvremenu prerasla u državnu instituciju, nije fokusirana na ratnu produkciju kulturno-historijskog naslijeđa, a prijeratni Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine postao je entitetska (federalna) ustanova, tako da je briga o pojedinim vrstama kulturnog naslijeđa usmjerena na entitetske i kantonalne institucije kulture i nauke po oblastima. Time je bitno relativizirano pa i onemogućeno pitanje jedinstvene brige države i društva o izvorima ratne provenijencije.

[32] Prema naznačenim zakonima arhivska građa nastala u vrijeme rata 1992–1995. u cijelosti se predaje nadležnom arhivu, tj. ne vrši se selekcija (odabiranje, izlučivanje) u registraturama, već u arhivu, i ne čeka se protok 30 godina od nastanka da bi se predala arhivu. Po ovom osnovu su, zaključno s 2005. godinom, u devet bosanskohercegovačkih arhiva preuzeta 74 arhivska fonda koji se djelimično (51) ili u cijelosti (23) odnose na ratno razdoblje (Kožar, 2006).

jevrejske), koje su, kako se zna, imale svaka na svoj način uticaja na ratna zbivanja. Međutim, ni ti arhivi nisu još uvijek uobličeni, javni arhivi, u čijoj su stručnoj nadležnosti, o tome nemaju cjelovit pregled stanja, tako da se i taj segment ratne dokumentacije ne nalazi u funkciji istraživačkih potreba.[33] Potrebno je konstatirati da se brojna dokumentacija, posebno ona koja ima neposrednu vezu (dodir) sa događajem (kakvi su ratni dnevnici, zapisi očevidaca važnih događaja, video, fono i fotodokumentacija, lične kolekcije ratnih dokumenata i sl.), a koja je po mišljenju Heardera izvor prvoga reda kao i oficijelna dokumentacija ratnih organa, također nalazi izvan dosega institucija sistema i podložna je nestajanju.[34]

Izvori ratne provenijencije u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj

Pošto su, kako je naprijed naznačeno, značajnu ulogu u ratu 1992–1995. imale Srbija i Crna Gora (ujedinjene u državnoj zajednici Savezna Republika Jugoslavija), odnosno Republika Hrvatska, postavlja se pitanje kakvu pažnju one posvećuju ratnoj produkciji izvora historijskog saznanja? U najkraćem, Srbija i Crna Gora nisu donijele bilo kakve propise o ratnoj dokumentaciji institucija sistema, ali se istraživanjima ratnog (disolutivnog) razdoblja u Srbiji posvećuje velika pažnja. U najvećem broju publikacija, pa i onima uže historiografske orijentacije, Srbi i Srbija se prikazuju kao žrtva, a za secesionizam se euforično optužuju drugi jugoslavenski narodi. Ratna produkcija historijskih izvora u vidu javne arhivske građe nema poseban tretman ni u jednom pravnom propisu. Sličan odnos u pitanju legislative je i u Crnoj Gori, s tim da se disolutivnom (ratnom) razdoblju posvećuje znatno manja pažnja i sa historiografskog stajališta. Međutim, ignoriranje davanja posebnog značaja ratnim izvorima u ovim zemljama daje mogućnost centrima političke moći da po mjeri svojih interesa utiču na njihovo postojanje, zaštitu, čuvanje i preuzimanje u nadležne institucije kulture i nauke. Neke nezakonitosti na tom planu, tipa krivotvorenja izvornih dokumenata najviših organa vlasti, utvrđene su i od strane nadležnih organa međunarodne zajednice. U osnovi, na bar neke od raznih vrsta zloupotreba, uništavanja i krivotvorenja dokumenata o osjetljivim ratnim zbivanjima, ma gdje da se one događaju, nije imuna nijedna ratna vlast. Zato su potrebni propisi koji tu problematiku cjelovito uređuju kako bi se takva nastojanja i mogućnosti sveli na minimum.

[33] *Ibid.*, 2011b.
[34] *Ibid.*, 2016b: 169-180.

Sasvim su drugačija stajališta Republike Hrvatske. Ratne strukture vlasti su vrijednosni sud o ratnoj građi iz vremena Drugog svjetskog rata počele primjenjivati od samog početka rata, što se vidi iz izvještaja direktora Državnog arhiva Hrvatske iz 2006. u kojem je, između ostalog, navedeno: "Zbog specifičnih ratnih i političkih okolnosti arhivi su preuzeli i manje količine arhivskog gradiva nastaloga nakon 1990. godine. Riječ je uglavnom o gradivu državnih tijela iz razdoblja domovinskog rata koji se odnose na ratne štete i kontakte sa međunarodnom zajednicom (Državna komisija za popis i procjenu ratne štete, Ministarstvo informiranja, Hrvatski ured pri Parlamentarnoj komisiji Europske zajednice i drugo), te o gradivu paraupravnih i paravojnih organizacija na tada okupiranom području Republike Hrvatske".[35] Ta orijentacija vlasti je potom rezultirala i odgovarajućom legislativom, tako da je Vlada Republike Hrvatske 2004. godine osnovala kao specijalni arhiv *Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata*, sa zadatkom "prikupljanja, sređivanja, čuvanja, zaštite, te stručnog i znanstvenog istraživanja arhivskoga gradiva i svih podataka vezanih uz Domovinski rat".[36] Ono što je za temu ovoga priloga od značaja jest činjenica da je ovaj specijalni arhiv preuzeo i značajne količine arhivske građe o ratnim zbivanjima u Bosni i Hercegovini, koja je dijelom objavljena u nekoliko izdanja ovoga arhiva.[37]

Dokumentarna građa ratne provenijencije Međunarodnog krivičnog suda u Hagu

Međunarodna zajednica je aktivni sudionik procesa disolucije SFR Jugoslavije koji su intenzivirani od početka 1991. godine. Kada se razbuktao ratni disolutivni konflikt, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda (UN) je rezolucijom broj 808 od 22. 2. 1993. odlučilo da sankcionira stanje formiranjem Međunarodnog suda za sprovođenje istrage protiv osoba koje su odgovorne za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava izvršena na teritoriji bivše Jugoslavije od početka 1991. godine. Rezolucijom 827 Vijeće sigurnosti je donijelo odluku da se formira Međunarodni sud za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji, počinjene od 1. januara 1991. i "datuma koji će odrediti Vijeće sigurnosti po

[35] Pregled arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske, 2006: XXII.
[36] Nazor i Radoš, 2016, 75.
[37] Holjevac-Turković i Martinić-Jerčić, 2016. Po međunarodnim konvencijama ova građa, kao i sva kulturna dobra koja su u toku rata iznijeta iz Bosne i Hercegovine, treba biti vraćena, što je od velikog značaja za kompletiranje historijskih izvora o ratnim zbivanjima. Međutim, ovim pitanjima se nije studioznije bavila ni država, a ni bilo koja stručna i naučna oblast (arhivistika, historija i dr.).

uspostavi mira".[38] Provođenje postupka procedure i izvođenja dokaza, pitanja nadležnosti, organizacije i funkcioniranja Suda, istraga i postupak prije suđenja, suđenje, obezbjeđenje prava na odbranu, izvršenje presude i dr. uređeni su Statutom i Pravilima Suda.[39]

Za predmet ovoga rada od posebnog je značaja struktura arhivskog fonda Suda i pitanje sudbine njegove dokumentacije po okončanju rada. Sudeći prema nadležnostima i organizaciji rada, u Sudu se u osnovi nalaze dvije vrste dokumenata: dokumenta koja nastaju u okviru rada organa Suda (dva sudska vijeća, apelacionog vijeća, tužioca i Sekretarijata) i dokumenta koja su na osnovu konvencija, Statuta i Pravila o radu Suda, preuzeta kao dokaz iz zemalja bivše Jugoslavije, ili od strane *ad hoc* međunarodnih komisija formiranih za istraživanje nekih pitanja od značaja za rješavanje ratnog konflikta. Tu spada i dokumentacija optužbe, odbrane, svjedoka, žrtava i stradalnika i sl., tj. sve ono što je nastalo u toku obavljanja djelatnosti Suda. Karakteristični su ekspertski izvještaji koje su sačinjavali ekspertski timovi (eksperti za kulturno nasljeđe, ekspertski timovi historičara i dr.). Historičari su najčešće pozivani kao svjedoci na Sudu, jer se mislilo da oni svojim znanjem mogu objasniti historijski kontekst sukoba, što je za njih bio veliki profesionalni izazov.[40] Sve to upućuje na konstataciju da je arhivska građa Suda vrlo značajna za historiografska i druga istraživanja ratnih zbivanja u Bosni i Hercegovini i šire. Osim toga ova građa je veoma specifična, a njen značajan dio je povjerljive prirode, tako da se zbog svega toga posebna pažnja mora posvetiti njenoj zaštiti, čuvanju i korištenju. Nakon brojnih špekulacija o sudbini ove građe po okončanju rada Suda, organi UN-a su odlučili da ona ostane u Hagu kao specijalni arhiv UN-a, što korespondira i s arhivističkim i historiografskim stajalištima.[41]

Pošto su evropske zemlje, kao i Sjedinjene Američke Države i Ruska Federacija, vodile intenzivnu diplomatsku aktivnost na zaustavljanju rata i

[38] Avdić, 1994: 10-15. Rezolucijom broj 877 od 21. 10. 1993. za tužioca Suda je imenovan Ramon Esovar Saloma, a rezolucijom broj 936 Ričard Golstoun.

[39] Avdić, 1994: 10-15. Statutom Suda predviđene su četiri kategorije zločina, među kojima su ratni zločin i zločin genocida. Jurisdikcija Suda se odnosi samo na fizička (civilna i vojna) lica, dok su političke stranke i svi drugi pravni subjekti izvan toga. Sud se sastoji iz tri sudska vijeća (tj. tri sudska odjeljenja), od kojih su dva prvostepena, a treće je apelaciono. Prva optužnica je podignuta 1995. godine. Od tada su donijete brojne presude za počinioce ratnih zločina pa i za zločin genocida nad Bošnjacima Podrinja u Srebrenici jula 1995. godine. Jedan broj suđenja je obavljen pred pravosudnim organima Hrvatske, Srbije te Bosne i Hercegovine. Ipak, mnoga suđenja su u toku. Kada Sud okonča svoje djelovanje u Hagu, suđenja će se nastaviti na Odjelu Suda za ratne zločine pri Sudu Bosne i Hercegovine u Sarajevu. (Čekić, 1996: 6-8).

[40] Matković, 2004.

[41] Kožar, 2011b.

postizanju mira u Bosni i Hercegovini, to je logično računati i na njihove ratne izvore.[42] Od značaja je i dokumentacija međunarodnih humanitarnih i nevladinih organizacija, koja je, kao njihovo vlasništvo, uglavnom izvan dometa bosanskohercegovačkog zakonodavstva, a u Bosni i Hercegovini se nalaze samo manje količine.

Historičari i historijska nauka o izvorima ratne provenijencije

Osim postojanja relevantnih izvora historijskog saznanja za naučno-historiografska istraživanja, pa i za istraživanja ratnih zbivanja 1992–1995, od krucijalne važnosti je i postojanje inventivnih i školovanih historičara kao nepodmitljivih i slobodnih ljudi koji pišu bez gnjeva i pristrasnosti, kao ljudi bez zavičaja, domovine, nacije, države, koji su oslobođeni stereotipa i predrasuda i svim svojim bićem posvećeni dosezanju historijske istine. Uloga historičara, kao drugog najvažnijeg stuba historiografskih istraživanja, nezamjenjiva je. Odnos historičara i historijskih izvora, koji čini suštinu historijske metodologije, od krucijalne je važnosti za kvalitet istraživanja koji se mjeri nivoom dosega historijske istine. Duh historijske nauke je duh istine, historičar i njegov poziv su jedno te isto. Međutim, nerijetko su historičari ideologizirani, korumpirani, nacionalno, režimski i/ili politički orijentirani, što je između ostalog dolazilo do izražaja i u bivšoj jugoslavenskoj historiografiji, a znatno je radikalnije prisutno u historiografijama koje su nastale nakon disolucije bivše Jugoslavije, među kojima je i bosanskohercegovačka.[43] Sudeći prema kvantitativnim pokazateljima, kao i prema produkciji literature koja se predstavlja historiografskom, u Bosni i Hercegovini postoji značajan broj školovanih historičara (prema univerzitetskim diplomama – profesora i magistara, pa i doktora historijskih nauka) i značajna produkcija historiografskih sadržaja o ratnim zbivanjima 1992–1995. godine. U toj literaturi su prisutna veoma različita pa i dijametralno suprotna stajališta, ponajviše u zavisnosti od nacionalne, vjerske ili političke pripadnosti autora. Znatno je manje djela u kojima te osobenosti historičara nisu došle do izražaja. Uticaji srpske i hrvatske

[42] Šehić, 2007.

[43] Bosanskohercegovački akademik-historičar Enver Redžić je za bh. historiografiju jednom prilikom rekao da je politika uvijek uticala na historiografiju, ali da ih to nije proslavilo ni jednu ni drugu. Jako je blizu istine mišljenje srbijanskog historičara Andreja Mitrovića da su "Vrlo (...) retki historičari za sva vremena, a previše je onih za sve režime". Takvi režimski historičari, koji nisu izgrađene naučne ličnosti već "stručnjaci na sitno", uništit će nauku i kulturu, kategorično tvrdi Đuro Šušnjić (Kožar, 2017).

historiografije na percepciju rata i ratnih zbivanja u Bosni i Hercegovini veoma su prisutni.[44]

Činjenica da se historičari, historijske institucije i asocijacije ne bave značajnije pitanjima brige o izvorima ratne provenijencije, uzrokovana je dvama osnovnim, uglavnom naslijeđenim stavovima: prvi, da je zadatak prikupljanja, zaštite i čuvanja historijskih izvora prevashodno arhivističko pitanje, a drugi se tiče shvatanja principa historijske distance.

Pravno, stručno i naučno je utemeljeno stajalište da je arhivska građa kao najznačajniji historijski izvor predmet i zadatak arhivistike. To je nesporno slučaj i s arhivskom građom minulih ratnih zbivanja. Kako se bosanskohercegovačka arhivistika "nosi" s tim obavezama već je bilo riječi. Ukratko: selektivno i nedovoljno uspješno. Takvo stanje bi trebalo biti alarmirajuće da se historijska nauka svim svojim kapacitetima okrene animiranju toga problema koji direktno utiče na sadašnje i buduće domete historiografije na planu izučavanja ratnih zbivanja 1992–1995. godine. Ranije je, u vrijeme socijalističke historiografije, to upravo bio slučaj. Kada se historiografija našla pred problemom nedostatka arhivske građe za određena istraživanja, onda je insistirala i uticala na saradnju s arhivistikom, na ubrzanje procesa prikupljanja i arhivističke pripreme za istraživanje (u zemlji i inostranstvu) nedostatne arhivske građe.[45] Ta sinhrona opredjeljenja i aktivnosti dali su značajne rezultate i za arhivistiku i za historiografiju. Međutim, to se u ovo postratno vrijeme, u minule dvije i po decenije, nije dogodilo. Razlog tome je vrlo jasan: u vrijeme socijalističke etape razvoja takav pristup je bio interes države koja je i stajala iza te saradnje, dok u ovo vrijeme dezorijentiranosti na nivou države, pojedini centri moći, uglavnom su to tri etnonacionalne politike, nemaju interesa da animiraju sve poluge sistema, pa ni arhivistiku i historiografiju, kako bi osigurali cjelovitu zaštitu izvora historijskog saznanja i time osigurali pretpostavke

[44] Ovdje nije cilj bilo kakva elaboracija o odnosima historičara i historije: o naučnoj utemeljenosti jednih ("historičara za sva vremena") i neutemeljenosti, odnosno nenaučnosti drugih ("historičara za sve režime"). Želi se samo ukazati na činjenicu da su te različitosti posljedica očiglednog uticaja politika i drugih faktora po različitim pitanjima podijeljenog bosanskohercegovačkog društva na historiografska stajališta historičara, prevashodno s aspekta odnosa prema historijskim izvorima kao uvjetu bez kojeg se ne može dosegnuti naučna istina. Selektivnost u korištenju izvora je njihova zajednička osobenost, uglavnom na način da se brinu o izvorima koji konvergiraju ostvarenju zadatog cilja, a sve drugo je za njih nepotrebno i nevažno. Otuda im odgovara neuređenost sistema adekvatne zaštite izvora ratne provenijencije te, kako istražuju i pišu po nalozima politika koje svojim činjenjem i/ili nečinjenjem utiču na oblikovanje sistema zaštite historijskih izvora, doprinose postojećem stanju koje ne osigurava pretpostavke za adekvatna historiografska istraživanja.

[45] Takav je primjer rada na projektu kompleksnog istraživanja arhivske, bibliotečke i druge građe sedamdesetih godina 20. stoljeća, a ta potreba intenzivne saradnje arhivistike i historiografije posebno je istaknuta na naznačenom *Savjetovanju o istoriografiji* 1982. godine.

za naučna istraživanja. To je jednostavno zbog toga što njima nije cilj naučna, već "svoja" istina o ratu, koja je i važna zaloga njihovog političkog opstajanja. Historičari to ili ne prepoznaju u dovoljnoj mjeri, ili im to njihovi nalogodavci ne dozvoljavaju. Naravno, izuzetaka ima, i u arhivistici i u historiografiji, i na njih je na određen način ukazano na više mjesta u ovom prilogu.

Stav historičara o historijskoj distanci, kao protoku vremena od pedesetak godina od događaja do njegove historiografske obrade, karakterističan za kritičku historiografiju, ima određenog uticaja i na stavove o izučavanju minulih ratnih zbivanja.[46] Taj stav podrazumijeva blagovremenu zaštitu i pripremu za korištenje historijskih izvora, što je osnovna funkcija poslijeratne države i društva. Međutim, s obzirom na sve osobenosti u funkcioniranju postratne države Bosne i Hercegovine, pokazalo se da ona ne obavlja tu svoju funkciju. Naprotiv, država nije čak ni adekvatno prepoznala svoje obaveze na ovom planu. Time se koriste one politike koje putem poslušnih historičara, politologa, novinara i dr. plasiraju svoju (jednostranu) viziju ratnih zbivanja koja nikako ne može biti naučno relevantna. Da se to ne bi dogodilo, neophodno je "da se sva svjedočanstva brižljivo sakupljaju, brižljivo razvrstaju i pripreme za generacije koje će neopterećene bilo kakvim predrasudama donijeti sudove koji se za historijsku nauku podrazumijevaju".[47]

Sljedbenici ovih stajališta smatraju da historijska distanca ima puni smisao kada se radi o historiografskoj obradi (interpretaciji) ratnih zbivanja, ako se odgovarajućom brigom države i njenih institucija osigurava učinkovita zaštita i priprema za istraživanje historijskih izvora. Međutim, pošto to u Bosni i Hercegovini nije slučaj, jer ratni izvori nisu posebno vrednovani (arhivskim i drugim propisima), niti su fizički zaštićeni, a samo su selektivno dostupni istraživačima (po sopstvenoj procjeni onih u čijem su posjedu, odnosno pod čijom su jurisdikcijom), poštivanje principa historijske distance nanijelo bi nesagledive posljedice po nivo naučnosti bosanskohercegovačke historiografije. Historičari-naučnici i historijska nauka bi to morali prepoznati kao veliku opasnost usmjerenu na nastojanja da se tragovi ratnih zbivanja uništavaju i selektivno štite i koriste, što vodi različitim improvizacijama pogleda na ovo ratno razdoblje. Zato se historičari moraju fokusirati na pružanje stručne podrške profesionalnim arhivistima, bibliotekarima, muzeolozima, kulturolozima i drugim stručno-naučnim profilima, na planu uređenja pravnog sistema

[46] Jedan od pobornika historijske distance je historičar Galib Šljivo. Za njega je "naučno opravdano držati se historijske distance", jer se "tek tada može postići pravi zadatak historičara za koga nije dovoljno saznanje što su ljudi učinili, nego razumijevanje onoga šta su oni mislili da postignu". (Šljivo, 2016: 19).

[47] *Ibid.*: 20-21.

zaštite svih vrsta izvora ratne provenijencije, kako bi se sačuvala izvorna baza (izvori prvoga reda) za historiografska istraživanja. Za mnoge relevantne izvore je već kasno, i njih je svakim danom sve manje.[48] Zbog toga, nema sumnje da će historičari, ako budu čekali da im neko drugi obezbijedi i učini dostupnim izvore, kako bi u pravno uređenim državama i društvima moralo da bude, ostati bez relevantnih izvora na osnovu kojih se može uobličiti naučna istina. Takav pristup, uobličen kao cjelovit historiografski aspekt, ne bi značio "miješanje" ili "atak" na druge struke koje se profesionalno bave problematikom historijskih izvora (arhivi, muzeji, biblioteke, instituti, zavodi, univerziteti, akademije i dr.), već veliku podršku i pomoć da uspješno ostvare svoje profesionalne zadatke, od čega bi i historiografija imala ogromne koristi.

Zaključak

Disolucija bivše SFR Jugoslavije u toku posljednje decenije 20. stoljeća odvijala se u uvjetima ratnog konflikta koji je kulminirao u Bosni i Hercegovini. U toku četverogodišnjeg rata (1992–1995), u formi oružane agresije susjednih država na međunarodno priznatu nezavisnu Republiku Bosnu i Hercegovinu, dogodila su se ogromna stradanja stanovništva, materijalnih i kulturnih dobara. Tome je doprinijela i neodlučnost međunarodne zajednice da diplomacijom, pa i vojnom intervencijom, zaustavi rat. Kada je u tome pokazala odlučnost, rat je okončan mirom u Dejtonu, novembra 1995. godine.

Kompleksnost ratnih zbivanja, koja se tiču uzroka, toka i posljedica rata, zahtijeva izuzetno studiozan istraživački pristup sa više naučnih aspekata – pa i sa historiografskog. Iako su u minule dvije i po postratne decenije nastala brojna djela, ponajviše kvazinaučna, ali i historiografska, očigledno je odsustvo sistemskog i naučnog pristupa u istraživanju ratnih zbivanja, jedinstvenog i sinhronog na nivou države. Da je takav sistem postojao, onda bi istinoidne namjere istraživača svih naučnih profila, pa i historičara, polučile određeni, u osnovi naučni rezultat. Uslijed takvog stanja, pred državom i društvom, strukom i naukom, imperativno stoji potreba uspostave funkcionalnog nacionalnog (bosanskohercegovačkog) sistema ophođenja prema izvorima historijskog saznanja u duhu odredaba međunarodnih pravnih i društvenih akata. Njegovu suštinu treba da čini: donošenje odgovarajućih pravnih propisa na nivou države i/ili nižih administrativnih razina, posebno vrednovanje dokumenata ratne provenijencije i njihovo preuzimanje u nadležne institucije kulture i nauke, adekvatna zaštita, čuvanje i stručna priprema za korištenje tih izvora, stvaranje materijalnih i kadrovskih pretpostavki da takav sistem uspješno funkcionira itd. Osnivanje specijalnog arhiva za ratnu dokumentaciju u Republici Hrvatskoj je indikativan i poučan primjer i za Bosnu i Hercegovinu. Međutim, do formiranja slične ustanove u Bosni i Hercegovini neće doći u dogledno vrijeme, zbog partikularnih interesa vladajućih političkih elita, koje su, svaka na svoj način, manje ili više, direktno ili indirektno, povezane sa ratnim zbivanjima u mjeri da im odgovara postojeće stanje anarhije i bezakonja u ovoj oblasti.

[48] Kožar, 2016a.

Ipak, određeni rezultati na planu zaštite i preuzimanja izvora ratne provenijencije su postignuti (donijeti su neki propisi, osnovane nove institucije, preuzeta i prikupljena značajna izvorna dokumentacija i sl.), uglavnom na nižim razinama, i kao takvi su dokaz da se na ovom planu može i mora više uraditi i na nivou države, ili bar na nivou entiteta. Historijsko iskustvo na posebnom vrednovanju dokumenata ratne provenijencije, prije svega onih iz Drugog svjetskog rata, trebalo bi poslužiti kao model u obezbjeđenju bar relevantnih izvora o minulim ratnim zbivanjima, kako onih koji su nastali u Bosni i Hercegovini, tako i onih u zemljama okruženja, u organima i institucijama Evropske unije i međunarodne zajednice. To je temeljni uvjet bez kojeg se ne može spoznati puna historijska istina, odnosno to je osnovni i najvažniji historijski aspekt istraživanja ovih ratnih događanja. S obzirom na ukupno stanje u Bosni i Hercegovini, kada se ne može očekivati da država profunkcionira na ovom važnom sektoru rada, neophodno je da historičari, historiografske i druge institucije kulture i nauke, strukovna udruženja historičara, arhivista i drugih profila, sinhrono poduzmu aktivnosti koje bi što prije dovele do optimalnih rješenja. Jer historijska istina o ratnim zbivanjima, u kojima su počinjeni brojni zločini – pa i zločin genocida, civilizacijska je obaveza države i društva prema žrtvama, savremenicima i budućim generacijama. Zbog svega toga sinergijsko djelovanje profesionalnih historičara, historijskih institucija i asocijacija i drugih srodnih naučnika i naučnih disciplina na animiranju države da shvati i izvrši tu svoju funkciju nema alternativu. Kada se obezbijede relevantni historijski izvori, neminovno će, prije ili kasnije, uslijediti i naučna interpretacija ratnih zbivanja, tako što će, nadati se, historičari tipa "stručnjaka nasitno" biti potisnuti od strane "historičara za sva vremena".

Historical aspects of war studies in Bosnia and Herzegovina (1992–1995)

Conclusion

The dissolution of the former SFR Yugoslavia during the last decade of the 20th century took place in the conditions of the war conflict that culminated in Bosnia and Herzegovina. During the four-year war (1992–1995), in the form of armed aggression by neighboring countries against the internationally recognized independent Republic of Bosnia and Herzegovina, there was an enormous toll on the population, material and cultural assets. The international community's reluctance to end the war with diplomacy and military intervention also contributed to this. When she was determined to do so, the war ended with the peace in Dayton, November 1995.

The complexities of war events, concerning the causes, course and consequences of war, require an extremely meticulous research approach from multiple scientific aspects – including historiographical ones. Although numerous works, mostly quasi-scientific but also historiographical, have emerged over the past two and a half decades, there is a clear lack of a systematic and scientific approach to the study of war events, unique and synchronous at the state level. If such a system existed, then the true intentions of researchers of all scientific profiles, including historians, would have yielded a fundamentally scientific result.

Due to this situation in front of the state and society, profession and science, it is imperative to impose the establishment of a functional national (B&H) system of dealing with sources of historical knowledge in the spirit of the provisions of international legal and social acts. Its essence should be: adoption of appropriate legal regulations at the state and / or lower administrative levels, especially evaluation of documents of war provenance and their transfer to competent institutions of culture and science, adequate protection, preservation and professional preparation for use of these sources, and creation of material and personnel assumptions that such a system works successfully, etc. The establishment of a special archive for war documentation in the Republic of Croatia is an indicative and instructive example for Bosnia and Herzegovina. However, the formation of a similar institution in Bosnia and Herzegovina will not occur in due course, due to the particular interests of the ruling political elites, who, in their own way, are more or less directly or indirectly connected with the war events in order to impress upon them the current situation anarchy and lawlessness in this area.

However, certain results in the field of protection and takeover of sources of war provenance have been achieved (some regulations have been adopted, new institutions have been established, significant original documents have been downloaded and collected, etc.), mostly at lower levels, and as such they are evidence that it can and must do more at the state level, or at least at the entity level. The historical experience of the special evaluation of the documents of war provenance, especially those of World War II, should serve as a model in providing at least relevant sources of past war events, both those that originated in Bosnia and Herzegovina and those in the surrounding countries, in bodies and institutions of the European Union and the international community. This is a basic condition without which the complete historical truth cannot be realized, that is, it is the basic and most important historical aspect of the research of these war events. Given the overall situation in Bosnia and Herzegovina, when it is not possible to expect the state to function in this important sector of work, it is necessary for historians, historiographical and other institutions of culture and science, professional associations of historians, archivists and other profiles to undertake synchronous activities that would lead to optimal solutions as soon as possible. Because the historical truth about war events, in which many crimes have been committed – including the crime of genocide – is a civilizing obligation of the state and society towards victims, contemporaries and future generations. For all this, the synergistic action of professional historians and historical institutions and associations, and other related scholars and scientific disciplines, to animate the state to understand and execute this function has no alternative. When relevant historical sources are provided, it will inevitably, sooner or later, follow the scientific interpretation of the war, by hoping that historians of the "petty expert" type will be suppressed by "historians of all time".

Izvori i literatura

DC XIII 2 (1986) *Izvedbeni projekat Društvenog cilja XIII, Istraživanje iz oblasti istorije*, Institut za istoriju Sarajevo, Izvođač-koordinator društvenog cilja XIII 2, Sarajevo.

Avdić, F. (ur.) (1994) *Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini*, sveska 20, Pres centar Armije BiH, Sarajevo.

Brana, P. (2007) Retour sur la Mission d'information parlementaire française sur les événements de Srebrenica (2001), *Cultures & Conflicts* 65, Paris, 51-62.

Brguljan, V. (1985) *Međunarodni sistem zaštite kulturnih i prirodnih dobara*, Mladost, Zagreb.

Cigar, N. (1998) *Genocid u Bosni, Politika "etničkog čišćenja"*, Bosanski kulturni centar – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
Cohen, Ph. (1996) *Srpski tajni rat: propaganda i manipulacija historijom*, Ljiljan, Sarajevo.
Čekić, S. (1996) *Haški tribunal*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo.
Čekić, S. (2012) *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
Dejtonski sporazum, USAID, brošura, nedatirano.
Donia, J. R. i Fine, V. A. J. (1995) *Bosna i Hercegovina: tradicija koju su izdali*, FAMA, Sarajevo.
Donia, J. R. i Fine, V. A. J. (2011) *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija*, Posebna izdanja 7, Institut za istoriju, Sarajevo.
Đurđev, B. (1982) Esej o istorijskim izvorima, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* XII, Sarajevo, 7-48.
Đurđev, B. (1983) Diskusija, u: Filipović, N. (ur.), *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine* (*1945–1982)* (124-126), Posebna izdanja, knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 12, ANUBiH, Sarajevo.
Goldstein, I. (2003) *Hrvatska povijest*, Novi liber, Zagreb.
Hartmann, F. (2007) *Mir i kazna: tajni ratovi međunarodne politike i pravosuđa*, Buybook, Sarajevo.
Hasić, D. (2006) *Ratne štete u Sarajevu 1992.–1995.*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo.
Haška konvencija (1956) Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba, *Dodatak Sl. listu FNRJ* 4, Beograd 2. 4. 1956, 1-21.
Hearder, H. (2003) *Evropa u devetnaestom veku 1830–1880*, Clio, Beograd.
Holbrooke, R. (1998) *Završiti rat*, Šahinpašić, Sarajevo.
Holjevac-Turković, A. i Martinić-Jerčić, N. (2016) Memoarsko gradivo – svjedočanstva o ratu u Bosni i Hercegovini u zbirkama Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata, u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa "Dokumentaciona osnova ratnih zbivanja u Bosni i Hercegovini (1992–1995)"* (41-52), Društvo historičara Tuzla, Tuzla.
Hukić, M. et al. (ur.) (2009) *Strategija razvoja nauke Bosne i Hercegovine 2010–2015*, Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
Hurem, R. (1983) Naša istoriografija o Bosni i Hercegovini 1941–1945, u: Filipović, N. (ur.), *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine* (*1945–1982)* (85-114), Posebna izdanja LXV, Odjeljenje društvenih nauka 12, ANUBiH, Sarajevo.
Kamberović, H. (2011) *Hod po trnju: Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo.
Kožar, A. (1997a), Međunarodni i nacionalni sistem zaštite kulturnih dobara u ratnim okolnostima, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Tuzla*, Filozofski fakultet Tuzla, Tuzla, 19-35.
Kožar, A. (1997b) Prvo poslijeratno savjetovanje arhivskih radnika Bosne i Hercegovine i konferencija arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, *Glasnik arhiva i DAR BiH* 34, Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 175-181.
Kožar, A. (1999) Ratno stradanje arhivske građe Bosne i Hercegovine, *Sodobni arhivi* 21, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor, 287-292.
Kožar, A. (2000) Historiografija i historijski izvori, *Prilozi Instituta za istoriju* 29, Institut za istoriju, Sarajevo, 321-327.

Kožar, A. (2004) Neki aspekti političke indoktrinacije historije i arhivistike u Bosni i Hercegovini, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Tuzla* 5, Filozofski fakultet Tuzla, Tuzla, 15-28.

Kožar, A. (2006) Arhivski fondovi i zbirke u arhivima Bosne i Hercegovine, u: Zahirović, Š. (ur.) *Zbornik radova, Prvi kongres arhivista Bosne i Hercegovine* (39-52), Arhiv Bosne i Hercegovine – Arhivističko udruženje Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

Kožar, A. (2007) *Historija Bosne i Hercegovine*, Tuzla.

Kožar, A. (2009) Mjesto i uloga arhivske djelatnosti u okvirima nove kulturne politike Bosne i Hercegovine, *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine* 39, Sarajevo, 126-137.

Kožar, A. (2011a) *Arhivistika u teoriji i praksi, knjiga treća*, Arhiv Tuzlanskog kantona – Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona – Društvo historičara Tuzla, Tuzla.

Kožar, A. (2011b) Arhivistički aspekti osnivanja Arhiva Međunarodnog suda pravde u Hagu, *Atlanti, Časopis za savremenu arhivsku teoriju i praksu* 21, Međunarodni institut arhivskih znanosti Trst/Maribor, Trst, 187-196.

Kožar, A. (2016a) Stanje historijskih izvora o ratnim zbivanjima 1992–1995, u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa "Dokumentaciona osnova ratnih zbivanja 1992–1995"* (25-40), Društvo historičara Tuzla, Tuzla.

Kožar, A. (2016b) *Arhivistika u teoriji i praksi, knjiga četvrta*, Arhiv Tuzlanskog kantona – Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona – Društvo historičara Tuzla, Tuzla.

Kožar, A. (2017) Historijska metodologija u radovima trostrukog akademika prof. dr. Šerbe Rastodera, *Glasnik Bihora* 2, Centar za kulturu Petnjica, Petnjica, 15-22.

Kulturna politika u Bosni i Hercegovini, Ekspertski izvještaj, 10. septembra 2002.

Matković, S. (2004) Uvodnik: Povijesničari na Haškom sudu za bivšu Jugoslaviju u potrazi za povijesnom istinom, *Časopis za suvremenu povijest* 1, Zagreb, 5-7.

Nastanak, razvoj i funkcionisanje Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu 1992–2013, Univerzitet – Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2014.

Nazor, A. i Radoš, I. (2016) Arhivsko gradivo o području Bihaća pohranjeno u Hrvatskom memorijalno- dokumentacijskom centru Domovinskog rata, u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa "Dokumentaciona osnova ratnih zbivanja 1992–1995"* (75-106), Društvo historičara Tuzla, Tuzla.

Pregled arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske, svezak I i II, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2006.

Presuda (2008) *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2008.

Redžić, E. (ur.) (1987a) *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, knj. 1, Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Posebna izdanja 79, Odjeljenje društvenih nauka 17, ANUBiH, Sarajevo.

Redžić, E. (ur.) (1987b) *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, knj. 2*, Posebna izdanja 79, Odjeljenje društvenih nauka 18, ANUBiH, Sarajevo.

Redžić, E. (1983) Diskusija, u: Filipović, N. (ur.), *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine* (*1945–1982)* (153-156), Posebna izdanja LXV, Odjeljenje društvenih nauka 12, ANUBiH, Sarajevo.

Strategija kulturne politike u Bosni i Hercegovini, *Sl. glasnik BiH* 13/08.

Šehić, Z. (2007) Bosna i Hercegovina 1992–1995. i međunarodna diplomacija, u: Filipović, M. (ur.) *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a, Sarajevo 23. i 24. novembar 2007* (387-410), Posebna izdanja, knjiga CXXIV, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 37, ANUBiH, Sarajevo.

Šljivo, G. (2016) Historijska distanca u bosanskohercegovačkoj historiografiji, u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa "Dokumentaciona osnova ratnih zbivanja 1992–1995"* (17-24), Društvo historičara Tuzla, Tuzla.